FRODE NYENG

NOEN GANGER SKAL MAN LYVE

EN INNFØRING I ETIKK

FAGBOKFORLAGET

NOEN GANGER SKAL MAN LYVE

– En innføring i etikk

Frode Nyeng

NOEN GANGER SKAL MAN LYVE

– En innføring i etikk

FAGBOKFORLAGET

Copyright © 2019 by
Vigmostad & Bjørke AS
All rights reserved

1. utgave 2014 / 2. opplag 2017

ISBN: 978-82-450-2872-0
ISBN (trykt): 978-82-450-1370-2

Forsidedesign ved forlaget
Tilrettelagt for e-bok: John Grieg, Bergen
Sats og ombrekking: Bøk Oslo AS

Spørsmål om boken kan rettes til:
Fagbokforlaget
Kanalveien 51
5068 Bergen
Tlf.: 55 38 88 00
E-post: fagbokforlaget@fagbokforlaget.no
www.fagbokforlaget.no

Materialet er vernet etter åndsverkloven.
Uten uttrykkelig samtykke er eksemplarfremstilling bare
tillatt når det er hjemlet i lov eller avtale med Kopinor.

FORORD

Hvilken rolle kan det spille å lese om etikk, nærmere bestemt å studere moralfilosofi? Jeg slutter meg til det Lars Fr. H. Svendsen sier om filosofiens vesen og verdi i boken *Hva er filosofi* (2003, s. 112): «Det viktigste utfallet av en filosofisk undersøkelse er for meg ikke at jeg ledes til én ny sannhet, men snarere at jeg blir i stand til å se flere muligheter – tankens mulighetsrom blir større. Men det er samtidig avgjørende at disse mulighetene ikke er fullstendig vilkårlige: De er begrunnede.» Å studere etikk er, og skal være, å få vekket tvisynet – på saklig grunnlag. Tvisynet tvinger seg frem fordi hvert nytt perspektiv og hver måte å reflektere over moralske spørsmål på (hver ny «teori») på sin måte fremstår som fornuftig. Etikkstudier skal øke vår refleksjonsradius ved å åpne nye veier for tankene om rett og galt, gode liv, likhet og rettferdige samfunn.

Det faglige mangfoldet svarer til at praktiske moralspørsmål også er mangfoldige og ofte preget av fornuftig tvil. Etikkens saksområde, som primært berører våre handlinger, men også våre motiver, relasjoner og følelser, utgjør en kompleks verden full av nye situasjoner, uforenlige krav, uklare maktforhold, uenighet og genuin usikkerhet. I enkeltsaker står vi ofte med det ene benet i det kjente og det andre i det ukjente. Oppe i alt dette finnes ikke klare regler og svar, noe 2+2=4. Det finnes kun klokskap som må være følsom for det nye i hver praktiske situasjon. Tvisynet kan også kalles dannelse. Og det er karakteristisk for den dannede å søke etter det nøyaktige på ethvert område bare i den grad sakens natur tillater det, som Aristoteles påpekte. Etikk og moral er et saksområde hvor det ofte er umulig å streke opp nøyaktig grenser. Etisk teori, prinsipper og regler er derfor verktøy som, på lik linje med andre verktøy, må brukes med følsom fornuft.

Boken kan sies å ha følgende deler: I de tre første kapitlene dreier det seg om å utvikle en nyansert forståelse for hva etikk er, og som en del av det: å avgrense moralske verdier og normer mot andre verdier og normer. I denne delen kan det hende du som leser blir både utfordret og provosert, ettersom enhver fruktbar klargjøring av etikk innebærer kontroversielle oppfatninger (som selvsagt kan motsies). Så følger fem kapitler om hvert sitt moralske grunnprinsipp eller grunnemne. Disse rommer fremstillingen av de etiske teoriene fra filosofiens verden som beskjeftiger seg med disse prinsippene. Grunnprinsippene er *sannhet*, *rettferdighet*, *frihet* (som rommer tanker om menneskeverdet) og *velferd*,

i tillegg til *godhet*, som har en særegen karakter. Deretter følger et viktig kapittel om etisk argumentasjon, før vi avslutter med noen tanker om etikkens personlige alvor. Det problematiske forholdet mellom moral og religion er omtalt i et appendiks, hvor det går klart frem at jeg ikke engang er ateist – og mener religiøs tro står mer i veien for enn bidrar til etisk tenkning slik denne her forstås som dennesidig og fornuftsmessig forankret.

På etikkens område kan vi altså ikke erstatte mangel på sunn fornuft med faglighet. Det vi kan håpe på, er at noen doser faglighet kan skjerpe den sunne fornuften, ikke minst ved å bidra til at vi våkner opp fra vanens makt og hverdagssløvheten som ofte preger tenkningen vår. Etikkens mål er ifølge denne boken ikke den beleste teoretiker, men den reflekterte praktiker. Boken er derfor i så stor grad som mulig forsøkt vendt mot deg som leser og ikke mot det som ulike filosofer har skrevet om moral, selv om den selvsagt gjør bruk av skrevne kilder og sitater. Jeg har, kort sagt, forsøkt å gjøre den til en bok i etisk tenkning mer enn en bok om ulike moralfilosofiske systemer.

Takk igjen først og fremst til min kone, Marit, for all støtte og hjelp. Alle oversettelser er gjort av meg, der hvor annet ikke er oppgitt.

Trondheim/Dalsneset, april 2014

INNHOLD

KAPITTEL 1 ETIKKENS PROBLEMER 11
Fornuft og følelser 11
Om etikkens mål – i stedet for en definisjon 12
Med tvilen som utgangspunkt 14
Klok er hun som vet når hun skal lyve – ikke hun som aldri lyver 16
Løgn som moralsk kompleksitet 18
Etiske dilemmaer og vurdering av rett målestokk 20
Den moralske relativismens problem 22
En relativisme som likevel ikke er relativ 24
I hvilken forstand er moralen objektiv? 26
Et solidarisk forsvar for god moral 30
Menneskets sårbarhet som moralsk kilde 31
Vi føler oss frem 34
Hva er god moral? 36

KAPITTEL 2 SOSIALE, PROFESJONELLE OG MORALSKE NORMER 39
Når noe blir gjort til et spørsmål om moral 39
Juss og moral 40
Normers kraft 42
Sterke normer – uskyldige saker 44
Avsky er ikke alltid en moralsk reaksjon 46
Sex, rus og nytelseskritikk – finnes en egen seksualmoral? 48
Profesjonalitet og moral 52
Hva gjør normer til moralske normer? 55
Rasjonell normbegrunnelse 57

KAPITTEL 3 ETIKK I SMAL OG BRED FORSTAND 61
Bortkastet talent og innholdsløst liv 61
Det rette eller det gode? Kant eller Aristoteles? 62
Så lenge man ikke skader andre … 65
Med ansvar for å leve vel 67
Etikk som praktisk klokskap – et argument for det godes forrang 69
Kontemplasjon og tilbaketrekning fra verden 71
«Gjør det som er naturlig» 73

Frivillighet og refleksjon ... 76
Bokens videre oppbygning ... 78

KAPITTEL 4 SANNHET ... 81
Et moralsk grunnstoff ... 81
Debatt, dialog eller forhandling? ... 83
Diskursetikken – en prosedural etikk ... 84
Kunnskapens offentlige natur ... 86
Den femte provins – idealet om kommunikativ handling ... 88
Etiske, moralske og instrumentelle problemer ... 90
Diskursetikkens egen gyldighet ... 92
Sannheten bak folks rygg? ... 95
Autentisitet eller ærlighet? ... 97
Å avsløre illusjoner – og erstatte dem med nye? ... 99
Ytringsfrihetens rolle og verdi ... 101

KAPITTEL 5 FRIHET ... 105
Å gjøre som man vil ... 105
Frihet som forutsetning og moralsk verdi ... 106
Immanuel Kants pliktetikk: moral som frihet til å handle lovmessig ... 108
Det kategoriske imperativ – første formulering ... 110
Det kategoriske imperativ – andre formulering ... 113
Motivet betyr alt ... 116
Hvorfor er rasisme galt? ... 118
Liberalismens frihetsbegrep ... 120
Privatlivets fred – men hvor mye er privat? ... 123
Det liberale dilemma ... 127
Positiv frihet – en kritikk av liberalismens frihetsforståelse ... 129
Markedsfriheten i etisk belysning ... 130
Ytringsfrihetens grenser ... 132
Frihetens utfordring – en oppsummering ... 134

KAPITTEL 6 RETTFERDIGHET ... 137
Å bli urimelig behandlet ... 138
Hva er det å ha rettferdighetssans? ... 139
Er ikke livet grunnleggende urettferdig? ... 142
To grunnmodeller av et rettferdig samfunn ... 144
Likhet i muligheter eller likhet i resultat? ... 146
Rettferdige skatter ... 148
Rettferdighet som rimelighet – del I: likhet i primærgoder ... 149
Rettferdighet som rimelighet – del II: uvitenhetens slør og de to grunnprinsippene ... 151
Menneskelige kapabiliteter: rettferdighet som reelle muligheter ... 154
Menneskesyn i ulike rettferdighetsteorier ... 157

KAPITTEL 7 VELFERD 161
Jordiske behov som kilde til moral 161
Nytteetikk som radikalt tankegods 163
Hva er nytte? 164
Nytteetikkens altruistiske kjerne 166
Udogmatiske og kontroversielle valg 169
Er noen gleder bedre enn andre? 171
John Stuart Mill og den kvalitative nytteetikken 172
Sammenligningsproblemet 174
Finnes det ikke onde handlinger? 176
Kan jeg ha venner? 178
Hvor mye må jeg ofre? 180
Rettferdighetsproblemet 182
Straff og belønning i nytteetikken 184

KAPITTEL 8 GODHET 187
Å betale for hjelp 188
Dyd, lykke og mennesket på sitt beste 189
Subjektive verdier og det gode liv 192
Dydenes rolle i god praksis 194
Juks og overdrevent konkurranseinstinkt 197
Menneskelige kapasiteter og individuelle rettigheter 199
Av omsorg, ikke av plikt 201
Ansvar for egne følelser? 204
Klokskap som den gylne middelvei 206
Rolle, person og etikk i institusjonene 209
Mennesket-i-naturen 210
Er dydene allmenngyldige? 212

KAPITTEL 9 ETISK ARGUMENTASJON 215
Kritikk er fellesskap 216
Hvem bør forklare seg? 218
Overbevise versus overtale 219
Hva argumenterer vi for? 220
Det formelle likhetsprinsipp 224
Tjukke normative begreper 227
Sirkelargumenter og mangelen på fast grunn 228
Rike beskrivelser og etiske standpunkter som vilje til handling 232
Å (opp)løse uenighet ved forhandling, avstemning eller abstraksjon 233
Falske alternativer og andre tankefeil 235
Trivialisering og alvorliggjøring – om analogienes kraft 238
Hvorfor være moralsk? Om argumentasjonens grenser 241
Tynn hud og ømme tær? 244
Etisk argumentasjon – noen retningslinjer 245

KAPITTEL 10 AVSLUTNING – OM Å TA SEG SELV (FOR) ALVORLIG 249
Å bry seg om seg selv 249
Mennesket i fortvilelse – en tragisk etterspørsel etter mening 250
Mening oppdages ikke – den må skapes 251
Å kunne glede seg når dagene er gode 254
Mindfulness-bevegelsen – og moralsk kritikk av den 256
Helsefundamentalisme og moralsk gravalvor 257
En reell etisk dannelse – et lite sluttord 259

APPENDIKS: RELIGION OG MORAL 261
Selvstendighet eller lydighet? 262
Den nødvendige samfunnsdifferensieringen 263
Det klassiske begrunnelsesproblemet 264
Religiøs egoisme? 267
Tryggheten i absolutte verdier 269
Hvem er den arrogante? 270

VEDLEGG: EN FIGUROVERSIKT OVER ETISKE TEORIER 273

LITTERATUR 275

STIKKORDSREGISTER 283

ETIKKENS PROBLEMER

1

Fornuft og følelser

Etikk handler om oppriktige forsøk på å la fornuften styre våre valg av handlinger. Vi snakker da om en fornuft som er lydhør for argumenter i bred forstand – ikke bare dem som appellerer til vårt eget beste. Vi snakker om en fornuft som lar våre handlinger, og vårt syn på normene og verdiene bak handlingene, bestemmes av de mest tungtveiende grunnene – enten dette nå passer oss eller ikke. Dette kan høres ut som en generell og lite talende formulering, men den vil vise seg å kreve mer av oss enn vi først tror. Slike grunner må nemlig ha visse egenskaper for å kunne inngå i et etisk resonnement. Etiske grunner må tilfredsstille krav som er alt annet enn svevende og lettkjøpte.

Vi må for eksempel forholde oss konsekvent til dem, vi må så langt som mulig la fakta få tale gjennom dem, og de kan ikke åpne for tilfeldig forskjellsbehandling («like tilfeller må behandles likt»). Den etiske fornuften krever altså en form for upartiskhet som ikke er så rent lite talende – og krevende. For å opptre upartisk er i praksis ofte langt fra lett. Å favorisere seg selv er ofte noe man gjør *uten* å ha tenkt seg om – for straks man engasjerer fornuften og virkelig tenker, tvinges man til å innse den brysomme sannheten om at man er en av mange i det moralske fellesskapet. Man tvinges til større perspektiv. Vi kan sammenligne det med en person som tviler på klimaendringene fordi vi her i Norge fortsatt opplever kalde og snørike vintre. En slik person svikter noe, uavhengig av hva sannheten om klimaendringene måtte være. Å løfte blikket utover seg selv og sitt er en nødvendig betingelse for i det hele tatt å komme inn i etikkens verden. Etikkens første, og kanskje største, problem er derfor å la fornuften få komme til orde på rett måte – uten krav om at den må «lønne seg».[1]

---

1. Alt dette innebærer at jeg her utdefinerer såkalt *etisk egoisme* som en mulig etisk teori, så lenge man med dette mener en teori som simpelthen sier at det etisk riktige er å gjøre det som er til det beste for en selv. En slik posisjon bryter med et grunnleggende krav til moralsk fornuft, og dermed til hva som fortjener betegnelsen *etisk* teori – nemlig at etiske prinsipper må la seg forsvare offentlig som universelle prinsipper, og at man derfor ikke kan basere seg på tilfeldig forskjellsbehandling. (Egoisme er slik sett galt av samme grunn som rasisme er galt, nemlig at den baserer seg på tilfeldig forskjellsbehandling ved at *jeg* skulle være spesiell som gjenstand for moralsk vurdering, utelukkende fordi jeg er meg.) Men med en gang man for eksempel sier modererende at man bør opptre egennyttig, *men ikke på andres bekostning*, har man beveget seg – i alle fall et lite steg – inn i etikken. For øvrig rommer de fleste engelskspråklige lærebøker i etikk til dels omfattende bekrivelser og drøftinger av ulike versjoner av etisk egoisme som en mulig etisk posisjon. Se Deigh (2010) for en grundig fremstilling.

Vi snakker dessuten om en fornuft som er integrert med følelseslivet vårt, noe som har sine klare utfordringer. Sterke følelser kan opplagt stå i veien for saklighet, og begrense den etiske fornuftens forsøk på å se ting klart og vurdere ulike argumenter opp mot hverandre. En viktig oppgave vil ofte være å roe ned de umiddelbare følelsene man har, særlig i betente saker der det er lett å bli oppbrakt. Disse følelsene er gjerne noe vi er predisponert til å føle på grunn av vår oppdragelse. Å etablere et fordomsfritt blikk på moral er første steg i retning av å engasjere fornuften. Samtidig må vår forståelse av hva som står på spill i moralske situasjoner, opplagt være basert på følelser. Vi kan verken forstå et moralsk problem fullt ut eller se hvilken løsning som er best begrunnet, uten å leve oss inn i situasjonen til dem som er berørt. Moral er uløselig knyttet til prinsipper, men også til empati eller sympati,[2] til opplevelser av at noe ved en annens liv ligger i ens hender, noe som selvsagt er tydeligst i livskriser, ved ulykker og når det gjelder spørsmål om liv og død. «Uten fordommer» kan altså ikke bety «uten følelser». Ansvarlighet er en kompleks blanding av moralsk resonnering og velutviklede moralske følelser.

Om etikkens mål – i stedet for en definisjon

Selv om etikken har sine normative teorier – som altså forsøker å fortelle oss hva vi *bør* gjøre og hvordan vi *bør* innrette våre samfunn –, har ikke den filosofiske behandlingen av etiske spørsmål som mål å propagandere for bestemte verdier eller livstolkninger. Den filosofiske etikken skal åpne rom for kritisk tenkning og fri diskusjon, heller enn å spre et bestemt moralsk budskap. Uten en kritisk grunnholdning blir etikk ikke filosofi, men ren forkynnelse. *Filosofi skal klargjøre begreper, prinsipper og argumentasjons- og tenkemåter slik at vi på en kritisk måte kan utvikle våre egne standpunkter*. Den skal hjelpe oss å komme dypere inn i problemene enn vi normalt gjør. Målet er ikke en befestet tro på bestemte verdier, men bredere utsyn, skarpere tanker og mer bearbeidede følelser.

Dermed ikke sagt at etikken mangler et mer innholdsrikt normativt mål – det ligger snarere innbakt i det som står ovenfor. Men dette målet er såpass vidt definert at straks det er godt forstått, fungerer det nettopp mest som et utgangspunkt for videre refleksjon og diskusjon. Vi kan formulere dette målet slik: *Den overordnede hensikten med etikk er å skape grunnlag for at mennesker kan leve et fritt og godt liv*. Dette, kan vi si, er en tanke som stammer fra Aristoteles, som hevdet at vi alle til syvende og sist streber etter lykken, men som samtidig innså

2. Mens empati kan tolkes som det å føle med andre, altså å ha evnen til å *føle det samme* som dem – til å speile deres følelser, så å si – regnes sympati som en litt annen følelse, nemlig å ha evnen til å *føle for* andre. Hvilken av disse som spiller størst rolle for moralen, avhenger selvsagt av hvilken oppfatning man har av moral og et moralsk ståsted.

at lykken ikke er lett å beskrive nærmere. Så når dette målet et satt, er det opp til den påfølgende etiske debatten å holde levende alle de spørsmålene som skal til for å problematisere hva et fritt og godt liv er.

Enhver definisjon av etikk vil imidlertid være omstridt. Faget består av et mangfold av teorier, med til dels svært ulike oppfatninger av hva som utgjør etikkens viktigste emner og grunnbegreper. Selv en såpass generell målformulering som den ovenfor kan sies å ha en viss teoretisk slagside. Når etikk gis leksikalske definisjoner, skrives det gjerne noe slikt som at etikk er læren om moralske problemer, om rett og galt i handlingslivet, og handler om hva som gjør våre handlinger rosverdige, forsvarlige eller klanderverdige i moralsk sammenheng.[3] For at dette skal være en klar definisjon, må det imidlertid sies noe nærmere om hva som utgjør en moralsk sammenheng. Det er det imidlertid vanskelig å gjøre på en måte som tilfredsstiller alle. Ulike etiske teorier forstår moral ulikt, og fokuserer på ulike forhold som de mest grunnleggende.

Noen vil si at etikk primært handler om personlig lykke og utvikling (selvrealisering), mens andre mener etikk først og fremst handler om plikter overfor andre. Noen vil si etikk dreier seg om empati og følelser rettet mot andre, andre at etikk dreier seg om å resonnere ut fra regler eller lover. Noen hevder god moral består av en god vilje, andre at viljen ikke betyr noe, men konsekvensene alt. Noen hevder etiske verdier er uløselig knyttet til tradisjon og sosialt fellesskap, andre at moralen består av universelle verdier som kan brukes til å kritisere lokale tradisjoner og normer. Noen vil avgrense etikken til mellommenneskelige forhold, mens andre vil si at etikk er uløselig knyttet til forholdet mellom menneske og natur. For noen er moral medfødt, omtrent som evnen til å snakke, for andre oppstår moralen først med statens maktmonopol.

En tematisk definisjon av etikk vil derfor lett bli for streng og utelukke deler av det som regnes som moralsk materiale i sentrale deler av litteraturen. Etikk er ikke én ting, men mange, og kan vanskelig avgrenses en gang for alle med ord og definisjoner. Selve etikkbegrepet krever derfor refleksjon mer enn definisjon – innholdet må tre frem i løpet av undersøkelsen, og kan ikke tilegnes raskt – simpelthen fordi det å filosofere innebærer en kronisk selvrefleksjon som stiller spørsmål ved egne emner og metoder. Det beste er derfor å bare «begynne en plass», forutsette dyden tålmodighet, og sakte, men sikkert forsøke å veve sammen ulike temaer fra praksis og teori. For teori uten praksis går lett på tomgang, mens praksis uten teori lett mister perspektiv.

---

3. Som akademisk disiplin består moralfilosofien av både normativ etikk og såkalt *metaetikk*. (Et tredje område, den en deskriptive etikken – altså empiriske undersøkelser av hvilke moraloppfatninger folk har – hører til andre fag og disipliner, som sosiologi, økonomi, psykologi og antropologi.) Metaetikk dreier seg om filosofiske grunnspørsmål, slik som moralske begrepers betydning og moralske påstanders kunnskapsmessige status, mens *den normative etikken* består av de ulike etiske teorienes forsøk på å klargjøre og begrunne hva som er moralsk rett, rettferdig og godt.

I praksis er vi for eksempel opptatt av ærlighet ved å lure på hvor ærlige vi bør være i en gitt situasjon, når vi skal si hva til hvem, og ikke minst når vi bør tie og holde tilbake det vi vet. I moralfilosofien er man opptatt av hvordan ærlighet skal forstås og begrunnes mer prinsipielt, om ærlighet er en absolutt plikt eller en mindre absolutt dyd, og om moralske verdier i sin alminnelighet er noe annet enn normer som gjelder i bestemte samfunn. I praksis tar vi det for gitt at livet har en moralsk dimensjon. I filosofien går man moralens kilde(r) nærmere etter i sømmene og spør om det virkelig finnes moralske fakta og bevis. I praksis vil vi være gode borgere og medmennesker – i filosofien vil vi oppnå perspektiv på hva dette innebærer. Målet i praksis er rett og klok handling, mens målet i filosofien er fundamental innsikt og klar tenkning. Videre i dette kapitlet skal vi innom ulike temaer som i sum sier en hel del om hva etikk er, men som også utfordrer oss på om disse målene kan endelig nås.

Med tvilen som utgangspunkt

Åses mor ligger for døden, og det er kun snakk om dager eller timer før livet ebber ut. Men moren har krefter nok til å fortelle datteren om hvilket godt liv hun har hatt med sin mann, Åses far. Åse skulle ønske av hele sitt hjerte at hun kunne glede seg på hennes vegne, men i stedet krymper hun seg der hun sitter ved morens seng. Hun føler seg uvel. Behovet for å fortelle det hun vet om farens årelange utroskap, blir brått påtrengende. Moren er lykkelig uvitende om at faren har levd et seksuelt og følelsesmessig dobbeltliv. Åse sitter med tårer i øynene og er sprekkeferdig – hun føler at å tie er ensbetydende med å lyve.

Selvsagt skal vi være oppriktige, særlig når det vi har å si berører sider av andres liv som er viktige for dem. Det finnes utallige situasjoner hvor dette er et moralsk krav som bør settes foran ubehaget vi måtte føle ved å fortelle. Men ikke alltid. Det kommer an på hva slags ubehag det er snakk om. For vi har også en plikt til å vurdere hva kunnskap medfører for andre, for hvilken situasjon de settes i dersom vi forteller det vi mener er sannheten – særlig om vi forteller den utilslørt og uoppfordret. Hvis vi kommer til å påføre unødig smerte, har vi, kan hende, en sterkere plikt til å tie – og denne plikten bør veie sterkere enn ubehaget vi selv føler ved *ikke* å fortelle. Kanskje er Åse her i en slik situasjon, hvor kravet om oppriktighet må vike for å unngå den smerten som kunnskapen utvilsomt vil skape for moren. Moren befinner seg tross alt i en terminalfase hvor hun mangler ressurser til å bearbeide nye, tunge sider av livet som har vært, og har ikke den tiden som trengs for å kunne forsone seg med slike opplysninger.

Åses oppriktighet kan bety at Åse ubetinget vil bidra til at moren «dør i sannhet», men den kan like gjerne tolkes som et ønske om å lette egen samvittighet – at hun ønsker å løfte en kunnskapsbør av egne skuldre. Det kan være brutal

egoisme med et moralsk alibi: Åse vil fortelle fordi hun selv vil slippe å leve videre med vissheten om at moren ikke fikk vite, selv om hun ikke vet om moren vil vite, og selv om hun kanskje aner at moren nettopp *ikke* vil vite. Uansett bør vi oppfatte morens lykke de siste timene av livet som en moralsk tungtveiende fordring som begrenser plikten til ærlighet fra sengekanten. Vanskelighetene kan enkelt oppsummeres i følgende hverdagslige innsikt, som like fullt er en ublid trøst: Ikke alle gode hensyn kan ivaretas. Flere alternativer kan støttes av fornuftige grunner, men man må velge ett av dem, ofte før man får avgjort hvilke grunner som er mest tungtveiende.

Åse sitter her midt i et etisk dilemma.[4] Uansett hva hun velger, er det noe som blir galt. Hun kan ikke oppfylle alle krav som situasjonen stiller, og hun kan åpenbart ikke vente til ting løser seg selv. Hun har heller ingen mulighet til å tre ut av situasjonen og se på den utenfra, og bare beskrive det som skjer som et tilfelle av en interessant verdikollisjon – slik vi gjør her fra tilskuerplass. Det ville innebære at hun også «trer ut av seg selv» for å unngå å måtte ta stilling som et moralsk vesen, noe som i seg selv er en svikt. Hun må til syvende og sist ta stilling gjennom å handle, selv om hun ikke har skapt situasjonen selv. Hun har ikke selv skapt de moralske verdiene som gjør at viktige ting står på spill, og hun kommer seg ikke unna, kan ikke flykte, uten at det i seg selv blir en handling som blir med i det moralske regnskapet. Tvilen er ikke om hva hun skal tro, men hva hun skal *gjøre*.

Her rører vi ved etikkens mest grunnleggende kjennetegn, nemlig at etiske krav er noe vi møter som *handlende aktører*. Etikk er ikke dypest sett en intellektuell disiplin, men etisk praksis i ulike former, der andre menneskers interesser og rettigheter gir oss grunn til handling.[5] Etikk er først og fremst knyttet til et førstepersonsperspektiv, som ikke dreier seg om å beskrive verden i et språk om normer og verdier, men om å *handle* på verden ut fra en vurdering eller normativ bedømmelse. Og valget kan være prekært, slik Åse her opplever. Etiske dilemmaer gir oss en grunnleggende erfaring av at situasjoner oppstår utenfor vår kontroll, hvor ulike hensyn står mot hverandre, og en utvilsom løsning ikke kan utledes fra teoretiske premisser.

En akseptabel løsning må i stedet finnes basert på god forståelse av den konkrete situasjonen. Den klokskap som kreves, er genuint praktisk og erfaringsbasert, ganske enkelt fordi den praktiske verden er mangfoldig og underlagt stadig forandring. Åses dilemma er et eksempel på kollisjon mellom ærlighet

4. Vi kan også kalle det *moralsk konflikt*. Her er det to ting å merke seg: for det første at moralsk konflikt er forskjellig fra *fristelser*, hvor vi vet hva som er rett, men ikke helt får oss til å gjøre det fordi det koster oss for mye, for det andre at dette er forskjellig fra *moralsk uenighet*, som oppstår mellom personer som er uenige i en konkret sak ut fra ulike moralske grunnverdier eller grunnsyn.
5. Vi kommer senere tilbake til at også dyr, og kanskje også andre forhold ved natur og landskaper, kan være verdiladet og gjenstand for moralske overveielser.

og respekt, men det er også en unik situasjon som det er umulig for oss å forstå fullt ut utenfra. Dessuten handler det for oss alle om å lære å leve med at noe kan bli feil uansett, at «den ene løsningen» ikke finnes, og at vi noen ganger aldri blir sikre på verdien av det vi gjør. Selv om etisk refleksjon dreier seg om å finne og lytte til fornuftsgrunner, kan moralske valg likevel starte med tvil og ende i tvil. Selvsagt er det ikke alltid slik, for vi er ofte i situasjoner hvor moralen taler klart til oss. Det er likevel feil å tro at oppfordringen om «å velge det moralsk rette» i utgangspunktet skulle være klar tale.

Klok er hun som vet når hun skal lyve – ikke hun som aldri lyver

Det finnes imidlertid eksempler på etiske dilemmaer hvor få av oss egentlig vil tvile på hva som er rett å gjøre, men som blir vanskelige dersom man knesetter visse teoretiske prinsipper. Slike mer konstruerte dilemmaer kan være fruktbare for tanken, i klargjøringen av etiske grunnprinsipper, selv om de ikke reiser så mye praktisk tvil. Et slikt er følgende velbrukte dilemma: Det er krig, landet ditt er nylig okkupert, og i kjelleren skjuler du tre ettersøkte sabotører fra motstandsstyrkene. Okkupasjonsmaktens soldater banker så på døren og spør om du vet hvor de skjuler seg. Hva skal du gjøre? Bør du lyve for å redde tre menneskeliv, eller krever moralen at du snakker sant også her?

Du forstår at livet, foruten en verdifull krigsinnsats, står på spill for de tre personene du skjuler. Oppstår det reell moralsk tvil hos deg? Jeg tviler på det. I en slik situasjon vil bare den moralske fanatiker være ærlig og åpent fortelle hvor de befinner seg. Den kloke, og moralsk gode, lyver som best han kan, for å berge både seg selv og kjellermenneskene. Et teoretisk prinsipp som tilsier absolutt ærlighet, og som kan se vakkert ut i filosofibøker, er derfor i utakt med det vi alle i praksis vet er fornuftig i en slik situasjon.[6] Samtidig har vi noe å lære av å kjenne på hvor grensen går mellom gode og onde løgner. Plikten til ærlighet kan av og til være temmelig «sur» og koste betydelig, for vi har selvsagt ingen moralsk rett til å bruke store løgner for å komme oss ut av rene ubehageligheter.

I slike tilfeller av krise og stor fare fanger vi nok situasjonen best ved å si at normaliteten som etikkens prinsipper trenger for å fungere, langt på vei er opphevet. Her er man trengt opp i et hjørne med svært begrenset mulighet for selvbestemmelse. Reglene for hvordan man bevarer verdigheten, er forandret, for i normale situasjoner har man et reelt valg, ofte langt mer tid, og

6. Dette retter seg altså mot en forståelse av moral som bestående av unntaksløse plikter. Eksemplet er da også en variant av «den spørrende morderen» som filosofen Immanuel Kant (1724–1804) ble møtt med som argument mot sin lære om absolutte moralske plikter, blant annet i form av et unntaksløst forbud mot løgn. Mer om Kants pliktetikk og hans syn på absolutte normer i kapittel 5.

man kan forhandle frem rimelige mellomløsninger. I en verden som har gått av hengslene, er man prisgitt andre krefter enn seg selv i så stor grad at moralske dilemmaer nærmest er umenneskelige. Slike situasjoner skaper, kan vi si, for lett historier om moralske helter og svikere, mens sannheten er at dette er situasjoner hvor de fleste ganske enkelt ikke vil være seg selv. Få av oss har imidlertid hatt skjebnemøter med okkupasjonsmaktens soldater eller på annen måte vært nødt til å ta valg i krigens eller katastrofens sentrum. Men alle har vi imidlertid hatt betydelige, om enn mindre intense, lojalitetskonflikter hvor vi må svikte noen til fordel for andre, eller i alle fall har måttet bøye og bende på krav og forventninger slik at livet blir levelig både for oss selv og andre.

Et enkelt eksempel fra å fylle en rolle i arbeidslivet kan illustrere dette. Rektoren som på et allmøte møter elevenes foreldre for første gang, forteller selvsagt ikke om mattelærerens alkoholproblemer, norsklæreren som står oppe i en brutal skilsmisse, eller om problemene med å få penger til nødvendig vedlikehold ved skolen. I sin profesjonelle rolle «på scenen» holder hun ting tilbake og sminker sannheten. Den største lojaliteten er til jobben. Hun lyver, om ikke direkte, så indirekte, ved heller å fortelle om det som går godt. Og hun gjør det med rette, for å ta de nødvendige personvernhensyn og for at barna og deres foreldre skal få en så god start på skolelivet som mulig. Vanskelighetene får man ta opp i andre fora og ved andre anledninger. Alt til sin tid.

Fastlegen som må finne en diagnose som gir rett til sykemelding til han som ikke er syk, men som befinner seg i sorg etter konas bortgang – hun lyver. I diagnosemanualen finnes ikke sorg definert som sykdom. Så hun leter frem en stressrelatert psykisk diagnose som ikke helt stemmer med mannens virkelighet, men som gir ham det pusterommet og de sykepengene fra NAV som han trenger. Fastlegen presses til en løgn, ikke av mannen, men av systemets måte å kategorisere sykdomsvirkeligheten på. Det passer ikke med pasientens behov, og hun opplever å kunne forsvare sin løgn ut fra sin forståelse av mannens helhetssituasjon. Lojaliteten til pasienten går utenpå lojaliteten til systemet.

Dypest sett dreier ærlighet og uærlighet, løgn og sannhet, seg om hva som utgjør en autentisk omgang mellom mennesker, både i og utenfor formelle institusjoner, og om hvilke krav som meningsfullt kan rettes mot folk i ulike roller. Dette handler om mye mer, og mye annet, enn om hvorvidt noen bevisst kommer med usann informasjon. I slike ting som rektors tale forstår vi alle at formålet er et annet enn å skape et realistisk bilde av detaljer, og at kravet til sannhet er et annet enn i en evalueringsrapport om skolens problemer. Det finnes, og bør finnes, mange nivåer av sannhet mennesker imellom. Å leve i sannhet betyr ikke alltid å si alt som er sant. Bare en primitiv virkelighetsforståelse og en primitiv form for moralsk tenkning opererer med en absolutt motsetning mellom sant og usant, godt og ondt, rent og urent.

Moren som holder tilbake eller dekker over sannheten om sin manns selvmord til sin datter på 11 år, gjør det kanskje av hensyn til datterens kjærlighet

til faren. For hva godt ville det ført med seg dersom hun fortalte den brutale sannheten? Og datteren er da ikke moden nok til å takle det hele, fanget som hun allerede er i sorg over farens bortgang? Men at moren lyver betyr selvsagt ikke at hun er blind for at datterens feiloppfatning kan få henne til å føle seg utenfor og krenket, hvis hun brått og tilfeldig, noen år senere, får vite sannheten ad andre veier. Følelsen av å ha blitt løyet til om noe så viktig i lang tid av sin egen mor, et menneske som hadde hennes største fortrolighet, kan bli svært tung å bære, og vil helt sikkert forme forholdet mellom mor og datter på nytt. Moren føler en stor og tung tvil, og vil neppe noen gang bli sikker på om hun gjorde rett da hun fortalte at faren døde en naturlig død. Å si at hun burde fulgt sin plikt til å fortelle sannheten, er en provoserende forenkling av hennes vanskelige valg.

En grunntanke fra Aristoteles' filosofi som vi med fordel kan ta med oss, er at vi ikke kan forvente større klarhet i vår kunnskap enn det vårt emne tillater. Vi kan ikke forvente eksakte svar på et praktisk felt der forholdene er mangetydige og uklare. Etikken er et slikt område som ikke tillater eksakt kunnskap, men utgjør et område for praktisk klokskap hvor vi er avhengig av skjønnsutøvelse. Det viser seg ikke minst om vi går litt lenger inn i løgnenes verden.

Løgn som moralsk kompleksitet

Å lyve fremstilles gjerne som en kalkulert handling fra en person med et klart mål og god oversikt over situasjonen, som når noen lyver i forsøk på å ta æren for andres arbeid eller skyve ansvar over på andre. Det får løgnene til å fremstå som klart umoralske, hvilket de av og til også er. Men menneskelivet er ofte langt mer «rotete» enn som så, og løgner serveres ofte i situasjoner der mange personer spiller flere «spill» som overlapper hverandre og det ikke er enkelt å si hva som skjer. Mange ganger er det først i ettertid vi er i stand til å se hva som «egentlig skjedde», samtidig som stadig nye perspektiver på fortiden vil bringe frem nye aspekter og få oss til å trekke andre slutninger. Hva som er sannheten om fortiden, viser seg ikke sjelden å være avhengig av på hvilken måte vi er på vei inn i fremtiden.

Strengt tatt så lyver vi alle hver dag, men det skjer på måter som er så integrert i vår væremåte at vi ikke merker det. Vi lyver, ikke så mye ved å fortelle direkte løgner som ved å forskjønne sannheten, sette den inn i sammenhenger som får den til å fremstå annerledes, unnlate å fortelle den eller ved å porsjonere den i mindre doser. Vi lyver når vi holder tilbake vår ærlige mening, fordi det ikke er alle kamper det er verdt å ta. Vi lyver i det små hele tiden ved å tilpasse oss roller, for å få ting gjort uten for mye bryderi. Løgn er ikke bare lim i relasjoner, det er også smøreolje i daglige gjøremål. Og vi lyver ved å forstille oss, forsøke å fremstå som litt bedre enn det vi er, smile når vi ikke er glade,

holde fasaden når livet butter imot, og liksom la alvoret tynge når vi egentlig bobler av livsgnist og letthet. I tillegg kommer alle de formene for forstillelse som er blitt så vanlige at vi ikke engang ser dem som forstillelser: Vi sminker oss, bruker rynkekremer, kler oss i sportsklær når vi knapt rører på oss, og kjører upraktiske og altfor dyre biler for å signalisere vår vellykkethet – ofte under dekke av «å være oss selv». Å si at vi etterstreber ærlighet i ett og alt, er derfor den største løgnen.

«Bakt med smør» står det med stor skrift på den røde, julepyntede plastbøtta som vi finner i butikken rundt juletider, som rommer en haug med pepperkaker til 10 kroner – mens innholdslisten avslører at fettandelen består av 70 % palmeolje og bare 30 % smør. Det er altså både feil og litt rett på samme tid. Mange slike hverdagsligheter er selvsagt moralsk ubetydelig, og særlig i reklamens verden er vi alle innforstått med at sannheter i beste fall er delsannheter. Men enten voldsomt mye eller svært lite står på spill, så er vår kloke manøvrering i det sosiale og moralske landskapet avhengig av at vi ikke oppfatter noe som enten «full ærlighet» eller «reinspikket løgn». For det å kreve ærlighet er i seg selv uklart, fordi man som regel kan spørre: ærlighet overfor hvem, og hvilken sannhet, sett med hvem sine øyne?

Det er ofte vanskelig å si klart hva som er sant. Hva som skjer eller har skjedd mellom mennesker, er alltid gjenstand for tolkning. Folk opplever det som skjer, ulikt, fra ulike perspektiver, slik at det sjelden finnes kun én sannhet om det mennesker gjør: «Mente hun å såre ham med den kommentaren? Ja, så definitivt – du hørte jo den syrlige tonen hennes! Nei, det tror jeg ikke – dette er bare hennes måte å si ting på.» Når vi beskriver ting som er moralsk ladet, som når vi sier ting som «Du aner ikke hvor dårlig hun behandlet meg», «Du skulle bare visst hvor lite han er til å stole på», og «De fikk meg alltid til å føle meg utenfor», er det i et følelsesmettet språk som lett tipper den ene eller andre veien, og som utelater nyanser og modifikasjoner. Hvis vi med sannhet mener et uhildet, komplett og presist bilde av virkeligheten, er vi derfor alle løgnere (i varierende grad) når vi tolker egne og andres handlinger. Uansett hvor nøyaktige vi prøver å være, så blir noe belyst og noe annet forblir i skyggen. Sannheten er alltid innleiret i folks opplevelser.

Dypest sett, om vi ser livet vårt i et eksistensielt perspektiv, er vi dessuten alle avhengige av å lyve i den forstand at vi må slipe kantene på livets hardeste realiteter, og polere eksistensens groveste overflater for å være i stand til å realisere hverdagslivets goder og nyte andre menneskers nærvær. En konstant refleksjon over livets sårbarhet, korthet og meningsløshet vil ikke være frigjørende, men lammende. Løgnen kan derfor stå som bilde på det vi kan kalle moralens kompleksitet på så mange nivåer. Men vi skal ikke lenger ned i *det* dypet her (men komme tilbake til det i kapittel 10). Vi skal i stedet ta et skritt tilbake og se litt nærmere på etiske dilemmaer.